

תורתם של חכמי ארם צובה

מיכאל ריגלר

ירון הראל, ספרי אר"ץ – הספרות התורנית של חכמי ארם צובה. ירושלים: מכון בן-צבי ומרכז מורשת אר"ץ, תשנ"ז. ל+423+VI עמודים.

בעשורים האחרונים, בד בבד עם פרסומם של ספרים בתחומי יהדות שונים, ניתן להצביע על תופעה מבורכת, של יחידים או מוסדות הנרתמים לעריכתם של ספרי ביבליוגרפיה וקטלוגים של אוספים הפרושים לפני המעיין את תוצאות המחקר במשך שנים ארוכות, או את עושרו של אוסף ספרים ייחודי. מפעלי הכינוס הללו יש שהם משמשים כלי עזר לחוקר לקדם באמצעותו את המחקר, ומאידך, מפעל הכינוס מלמד על עומק העיסוק בנושא ומאפשר לקורא לגלות חומר רלוונטי שלא היה מוכר לו. תחום נוסף הנכלל בקטגוריה זו הן הביבליוגרפיות שעניינן תולדות הספר כנושא העומד בפני עצמו. מחקר כזה מגולל לפני הקורא את תולדות הדפוס, צורתו הפיסית של הספר, הטיפוגרפיה, תכני הספרים שנדפסו מראשית הדפוס, ועוד שורה של נושאים הדורשים חקירה מעמיקה מתחום "עולם הספר", ובנידון דידן, עולם הספר העברי במקום ובזמן מוגדר. פרותיו של מחקר על אוסף ספרים מוגדר מניב את "הביבליוגרפיה הפיסית" של הספר על היבטיו השונים.

ראשוני הביבליוגרפים היהודים (וגם שאינם בני ברית) ראו כך את משימתם ברישום וכינוס יבול הספרים שמצאו בסביבתם, בספריות לאומיות, באוספים פרטיים ואף בקרב סוחרי הספרים. חיבוריהם של משה שטינשניידר, אברהם בן יעקב והיים דב פרידברג הם מופת של כינוס ורישום חומר ספרי, ועל אף ששיטות רישומיהם כבר עברו מן העולם, עדיין אנו צריכים להם, בשל הדיוק ושפע המידע שהשקיעו בבחינת כל פריט ופריט ובהצגתו בספריהם. החיבורים הביבליוגרפיים הללו ואחרים (כגון חיבורי א' ברלינר, א' יערי, א"מ הברמן) הם נכסי צאן ברזל לביבליוגרפיה העברית עד עצם היום הזה. העיסוק בחקר הספר העברי לדורותיו מחייבת חקירה עיונית, ידע ספרני, שקידה וסבלנות רבה, כדי להציג תמונה ברורה ואמינה לכל עיול ועיול. שמא זו הסיבה שהביבליוגרפיה העיונית נדחקה לקרן זוית, וניתן להגדיר תחום עיוני ומחקרי זה כפוחות והולך ומצטמק ורע לו. אלמלא כמה בעלי יזמה שהנושא קרוב ללבם וכמה מכוני מחקר ומוסדות להשכלה שעדיין רואים במחקר הספר אמצעי לקידום המחקר, היינו צפויים להיעלמו של מקצוע מדעי זה מן ההווה שלנו.

לאור הגדרות אלה, נוכל להסכים שהספר "ספרי אר"ץ – הספרות התורנית של חכמי ארם צובה" נמנה על "הביבליוגרפיה התכניתית", שמטרתה להציג בפני הקורא את יבול הספרים מבית מדרשה של קהילת ארם צובה המהוללה, שהייתה בעבר הרחוק עיר ואם בישראל. מה שנותן מהילה זו הם מאות ספרים וקונטרסים שמחבריהם שאבו ממעיינות החכמה של ראשוניהם והציבו "יד ושם" לתורתם ולעברם המפואר.

היסודות לרשימת ספרים מאת חכמי חלב, ובכללם ספרים שנדפסו בקהילה זו, אף שלא יצאו מבית מדרשם של חכמי ארם צובה, הונחו על ידי אברהם יערי, מגדולי

הביבליוגרפים בדורות האחרונים. כבר בשנת תרצ"ז פירסם רשימה של שישים ושישה ספרים שנדפסו בחלב. תחילה פירסם רשימה זו כמאמר בכתב העת **קרית ספר**, ביטאונו של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ולאחר מכן כינסו בספרו **הדפוס העברי בארצות מזרח** (תל-אביב, תרצ"ז). חיבור נוסף שעניינו ספרי ארס צובה ורבניה פורסם בשנת תשי"ב בידי הרב דוד לניאדו – ספר **לקדושים אשר בארץ**. מהדורה חדשה של ספר זה ראה אור, בתבנית שונה, בשנת תש"ם. כמו כן, פורסמו מאמרים על יהודי חלב (חלקם מוזכרים במבואו של ד"ר הראל), שאף הם תורמים לנושא הנידון בספר המונח לפנינו.

יש לשבח את הראל שרשם את שמות המשפחה ככתבם בשערי הספרים ולא נקט בדרך של איחוד צורות השמות, השמטת אות ה' היידוע, השמטת אותיות א', ו' וכדומה, שכן שמו של המחבר כפי שנהג לרשום אותו הוא כבודו. לעומת זאת, מצער הדבר כי המחבר – המלקט בחר בשיטת רשום שמות מחברי הספרים כדרך שנהגו בדורות עברו, היינו להקדים את השם הפרטי לשם המשפחה. שיטה זו שוב אינה מקובלת, וספרי הביבליוגרפיה הרווחים מזה שנים רבות יכלו להדגים את הצורה שבה יש להציג אוסף הספרים, אלא אם כן פעל על פי הנחיות שקיבל בעריכת ספרו.

חבל גם שהראל התעלם מאותן עבודות ביבליוגרפיות חלוציות שהזכרנו לעיל, ושאותן הוא מזכיר במבוא; לו ציין ליד כל פריט בחיבורו את המקבילה אצל יערי או הרב לניאדו, היה הקורא יוצא נשכר. ראשית, ניתן היה להבחין מיד באותם ספרים ששני קודמיו לא הכירו, ולהבליט את החידוש בספרי ארץ. יתר על כן, לעתים יש בספרי קודמיו מידע חשוב שהראל פסח עליו. הערותיהם של יערי והרב לניאדו מאירים בפרטים, ומוסיפים "צבע" לספר, שבאופיו הוא "רשימה טכנית". לדוגמה, בספר **לקדושים אשר בארץ** השכיל מחברו לאסוף פרטים ביוגרפיים על המחבר, כולל תאריכי פטירה, הכתובת על המצבה, מקום קבורתו וכן הלאה. נכון הדבר שתאורים כאלה אינם מקובלים בקטלוגים של אוספי ספרים, ברם, כיון שהראל בודאי עיין בהם, ראוי היה להפנות אליהם, והקורא יבחר אם להיזקק לפרטים הללו אם לאו. במיוחד יש להתפלא, שהראל לא גילה ספרים שהרב לניאדו מציין בתוך תיאוריו. כך, למשל, בביוגרפיה על הרב רפאל קצין, נרשמו בין ספריו גם ספר **מערכת השלחן ולחם המערכת** והספר **יין הרקח**, שלא בא זכרם אצל הראל. הוא הדין בהתייחסות לרשימתו של יערי. יערי היה, כאמור, אמן הדיוק ברישום המפורט של ספרים ישנים – הוא בדק כל ספר לפני ולפנים. הראל הזכיר בספרו את הספר **דברי מרדכי** לרב מרדכי עבאדי (מס' 238) בקיצור רב, כדרכו בכל החיבור. והנה, אצל יערי (מס' 10) נרשם תיאור מפורט של כל חלקי הספר, ההסכמות וכדומה, וכדאי היה להפנות את הקורא לתיאור זה. הראל כותב שעל אודות הרב יצחק ברכה ידועים פרטים מעטים בלבד, והנה הרב לניאדו מאריך בדברים על אודותיו, כולל מראי מקומות בספרים אחרים. אם סבור היה הראל שהדברים בלתי מבוססים, היה זה מחובתו להצביע על כך, אך לא להתעלם מהפרטים הללו.

ראוי היה גם להקדיש לספרים מן המאות י"ג–י"ז יותר פרטים, או לפחות להפנות למקורות ביבליוגרפיים אחרים, מתוך ההנחה שספרים מתקופה זו נדירים בהשוואה לספרים או למהדורות שחזרו ונדפסו במאה השנים האחרונות והנמצאים בספריות הגדולות בארץ.

ציון תוכן הספר בתיאור היא החלטה נכונה, שהרי לא תמיד מלמד כותר הספר על תוכנו. הצגת שער הספר יש בה תרומה והמחשה למלאכת הטיפוגרפיה של הספר,

בעיקר לגבי הספרים העתיקים יותר, וכאלה שנדפסו בעיר חלב עצמה. דומני שמיותר היה לציין את המאה בה חובר או נדפס הספר, כאשר הדבר נראה לעין הקורא ב"שער הספר".

הספר נחתם במערכת מפתחות שבעזרתם יכול הקורא למצוא את דרכו בספר בתחומים שונים: מפתח מחברים (לפי שמות משפחה), מפתח שמות הספרים, מפתח בתי הדפוס, מקומות הדפוס, תקופת החיבור, סוגי החיבורים, ומפתח ההקדמות וההסכמות; אלה האחרונים יש בהם הרחבה מועילה למי שמחפש חומר בסוגה ספרותית זו. מפתח המחברים הביוגרפי המלווה את הספר (עמ' 397–414), הכולל שמות הספרים שחיבר כל אחד מהאישים הנזכרים, היא תוספת ראויה ומבורכת, המלמדת על הרקע התרבותי של מחבר הספר. לנוחיות הקורא רצוי היה לכלול פרק זה לצד שם החיבור בגוף הביבליוגרפיה (במקרים רבים נותר מקום), ולא להטריח את הקורא לחפש את הביוגרפיה בסוף הספר בכל פעם שמידע זה נחוץ לו.

הופעתה של ביבליוגרפיה על הספר העברי, ולו גם אזורית ומצומצמת, היא מאורע חשוב ליזמים, לקוראים ובראש וראשונה לעורך, שהשלים את משימתו. **ספרי אר"ץ** פותח בפני הקורא צוהר לעולמם הרוחני והתרבותי של חכמי קהילת ארם צובה. ביבליוגרפיה על נושא תרבותי מפרה את המחקר וסוללת את הדרך לפני מי שמבקש לחקור בנושא ולהתעמק בו. מלבד ערכם ההיסטורי של הספרים המוצגים בספר שלפנינו, הם מהווים את הגשר העיקרי בין העבר וההווה. רשימה רטרוספקטיבית זו מציגה בפנינו את עולם הרבנות של חכמי ארם צובה ומעוררת אצל המעיין רצון לעיין לא רק בשערי הספרים אלא במה שיש בהם.

"אין בית מדרש ללא חידוש": למדנו מאוסף הספרים המובאים בספר כמה עשירה היתה תורתם ותרבותם של מחברי הספרים. נוספו כאן ספרים שלא נרשמו אצל רושמי רשומות קודמים, התוודענו למהדורות חדשות ומתוקנות שראו אור במהלך השנים; והרי זאת עדות חותכת לביקוש לספרים הללו.

במבוא לביבליוגרפיה על ספרים עתיקים כתב עורכו: "הקטלוגים הם ארון הספרים של העניים". רוצה לומר, מי שרוכש קטלוג ספרים כאילו מחזיק ברשותו ארון ספרים מלא וגדוש בספרים שיש לו עניין בהם. רשימת **ספרי אר"ץ** הוא מדף הספרים של יהדות מפוארת, שהנותר ממנה הם ספריהם. השבח לשני המוסדות, מכון בן-צבי ומרכז מורשת אר"ץ, ששיתפו פעולה בהוצאת קטלוג הספרים, וברכה לעורך, "שיגע ומצא", וקוצר ברונה את פרי עמלו. ספרי ביבליוגרפיה לעולם לא יגיעו למעלת "רב־מכר", ולכן יש מישנה הערכה לעצם פרסומו ברבים, למען חובבי הספר העברי בכל אתר ואתר.

מפתח לעולמם של יהודי איטליה

צבי אדלמן

אברהם יגל, **ספר גיא חזיון**, מבוא ופרושים מאת דוד רודרמן. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ח. 255 עמודים.

אברהם בן חנניה יגל (1553–1624) היה רופא, פילוסוף, מקובל ומלווה ברבית יהודי מאיטליה. ספרו, "גיא חזיון", הוא מפתח לעולמם של יהודי איטליה במאות הט"ז והי"ז. זהו חיבור אוטוביוגרפי בעל גוון הגותי, שבו משלב יגל תיאור של מסע שמימי עם פירוט עסקיו בהלוואת כספים, ובפרט בעיותיו עם שותפתו, הגברת רינה.

לפני שנים, כדי לקדם את מחקריי בתקופה זו, ובפרט בדבר ר' יהודה אריה מודינה, רציתי לקרוא ספר זה בשלמותו, אך רק חלקו הראשון יצא לאור (במהדורה נדירה מאוד מאלכסנדריה, בשנת 1880), ואילו יתר החיבור נשאר גנוז בכתב יד; את המהדורה שבדפוס ניסיתי להשוות לכתב היד, אך הצילום של כתב היד היה מטושטש והחומר מסובך. לשמחתי, באותו עת ראה אור התרגום לאנגלית של הספר, שהוכן על ידי דוד רודרמן, עם המבוא וההערות הנפלאות שלו. רודרמן הציג שם את תולדות חייו של יגל ואת כתביו בהקשר התרבותי של יהדות איטליה, וכן זיהה את מיגוון הספרות הכללית שיגל הסתמך עליה. כעת, כעבור שבע שנים נוספות, הופיע החיבור בלשונו המקורית, בליווי המבוא וההערות, שתורגמו תרגום צח ושוטף על ידי יצחק כהן.

רודרמן מתאר את גיא חזיון בזה הלשון: "יצירה יחידה במינה בספרות היהודית בדורו ובדורות שקדמו לו" (עמ' 9); מאידך, הוא כתב שבאמצעות יגל "ניתן ללמוד על סוגיות אחדות בתחומי התרבות והחברה" (שם). איני יכול לקבל את האמירה הראשונה של רודרמן, אך אני בהחלט מאמץ את אמירתו השנייה, וברצוני להדגים עד כמה יכול הספר ללמד על התקופה כולה.

לדעת המהדיר, גיא חזיון, כאוטוביוגרפיה מקיפה, הוא חיבור ללא תקדים בספרות העברית. לדבריו, יצירה זו משקפת מודעות הולכת וגוברת של ה"אני" בספרות העברית, בין השאר בעיסוקו בעסקיו הכלכליים ובתגובות למקרים היסטוריים, וכן בצוואה המוסרית המובאת בתוכו. אך רודרמן מתאר לא רק את "החלקים האוטוביוגרפיים" של הספר, אלא אף את "מסעותיו השמימיים של המחבר" ואת "מסע החלום" (עמ' 9, 27, 28), המצביעים לדעתו על תערובת של עובדות ודמיון: חלומות, שיחות עם המתים, הרפתקאות הנשמה מחוץ לגוף, וחומר נוסף השאול מספרים אחרים. היבטים אלו עלולים להטיל ספק בהנחה שגיא חזיון אמנם מהווה אוטוביוגרפיה, לפי ההגדרה הפוזיטיביסטית של מושג זה – אוצר עובדות – שהרי לאמיתו של דבר, מרכיבים כאלו נמצאים בכל אוטוביוגרפיה, לרבות בספר "חיי יהודה", האוטוביוגרפיה של ר' יהודה אריה מודינה. לכן השאלה אינה, כגישת המחקר הפוזיטיביסטי, כיצד להבחין בין עובדות לדמיון, אלא מדוע בעלי האוטוביוגרפיות מערבים אלו באלו.

כדי להדגים את ההגדרה הפוזיטיביסטית של המושג אוטוביוגרפיה, מביא רודרמן את גישתו של ישראל צינברג, חוקר תולדות הספרות העברית; מדובר בדוגמה קיצונית,

ולכן גם בעלת תועלת לליבון הגדרתו המדויקת של המונח. מאיזכור הציד בגיא חזיון הסיק צינברג שהיו יהודים באיטליה שצדו בתקופה זו, אך צינברג לא היה מוכן לקבל שהיהודים היו גם רוצחים, כפי שעולה מדברי יגל שם (עמ' 34). בדומה, והדבר מבליט את הסכנה הטמונה בצירוף הפוזיטיביזם עם האפולוגטיקה, כתב צינברג בדיונו על האוטוביוגרפיה של מודינה, שזבולון, בנו הצעיר של מודינה, מת כתוצאה מקרב עם כמה שיכורים, בעוד החיבור מציין במפורש שזבולון לא נלחם, אלא נפל קורבן לתקיפה על ידי חבורה גדולה – של יהודים! (חיי יהודה, מהדורת ד' קארפי, תל אביב 1985, עמ' 72). בניגוד להבנה פוזיטיביסטית מסוג זה, רודרמן מביא הוכחות חותכות שיגל שאל את דמויות הציד והרצח (וכן דמויות אחרות) מן הספרות האיטלקית, ותרם בכך תרומה גדולה להבנת התפתחותה של הספרות העברית, וכן של הקשר בין ספרות והיסטוריה. המסקנה המתבקשת היא שמדמויות כאלה אין אנו למדים על החיים החברתיים של יהודי איטליה, אלא על המציאות הספרותית שרווחה בקרב הסופרים והאינטלקטואלים באותו זמן ומקום.

מספר מוטיבים משותפים לשתי האוטוביוגרפיות, גיא חזיון וחיי יהודה. בדומה לכל אוטוביוגרפיה, חיבורים אילו פותחים במעשה טרגי שקדם לחיי מחבריהם: מות אביו של יגל ומותו של מרדכי, בנו הבכור של מודינה. הצורך להתודות על כשלונות וחטאים עובר כחוט השני בשתי האוטוביוגרפיות, ושני המחברים פורטים את כשלונותיהם בעסקים: מודינה ייחס את כשלונותיו לסידרה של שותפים רעים, ויגל ייחס את שלו לשותפה אחת, רינה. גם מקומו המרכזי של איוב משותף לשני החיבורים: יגל הרחיב בסיפור איוב ובשאלת צדיק ורע לו (חלק א, פרקים צא–צד), ומודינה כאילו הזדהה עם איוב כאשר אימץ כסיסמתו הפרטית את הפסוק "לא שְׁלֹתִי ולא שקטתי ולא נתתי יבוא רָגֶז" (איוב ג, כו). יגל הציג את המהמר היהודי כדמות ספרותית (א, יז), ואילו מודינה הציג את עצמו כמהמר יהודי. יגל שיבח את ההימורים וכך גם מודינה, בחיבורו "סור מרע".

בכתביו האחרים הציג מודינה היבטים ספרותיים הנמצאים באוטוביוגרפיה של יגל. לדוגמה, רודרמן מתאר את השימוש הספרותי שעשה יגל בסמלים איקונוגרפיים, כגון נשים ששדיהן חשופים. בחיבורו של יגל אין איורים, ואילו בספרים של מודינה, במיוחד בספר "צמח צדיק", מופיעים איורים בכל קטע וקטע, ביניהם תמונות של נשים בחזה חשוף. מודינה המשיך בכיוון איקונוגרפי זה, ללא איורים, בחידותיו החינוכיות בחיבורו סוד ישרים ובעזרי הזיכרון שהביא בספר "לב האריה".

מכנה משותף נוסף בין גיא חזיון לכתבי מודינה הוא הפנייה למזרח ולמגוּחך, דהיינו הגרוטסקי, אף שאין הוכחה ששני המחברים הכירו את ספרי רבלה (Rabelais) במישורין. לפי מיכאל בַּחְטִין (Bakhtin),¹ בתקופת הרנסנס טושטש הגבול בין התרבות הרצינית הרשמית של המימשל והכנסייה לבין התרבות החופשית והגסה של העם – הקרנבל, השוק והחג – תחומים שהיו נפרדים זה מזה בימי הביניים. ביטויים לתרבות החופשית בכלל, ולתחום הגרוטסקי בפרט, מופיעים בכתבים של יגל ומודינה. לדוגמה, יגל מספר (בסיפור השאול מספרות הסביבה) על אדם שרצח את חברו כדי לקחת את אשתו (בעת מסע ציד, כאמור לעיל). משלמדה האלמנה את האמת, היא הזמינה את הרוצח

M. Bakhtin, *Rabelais and his World*, tr. H. Iswolsky. Cambridge (Mass.) 1968 1

למיטתה, ניקרה את עיניו, הרגה אותו והתאבדה (חלק א, פרק ל). בדומה לכך, מודינה מספר בחיבורו צמח צדיק על אשה שדקרה את עיניה כדי להימנע ממעשה אונס (פרק לח). דוגמה נוספת למשיכה אל התחום הגרוטסקי היא ההסברים המפורטים בכתבי שני המחברים על לידות מוזרות: מודינה על לידתו שלו ויגל על הלידה של תאומי סיאם.

מעבר לנסיונותיהם כמחברי אוטוביוגרפיות, נמצאות הקבלות נוספות בין חייהם של מודינה ושל יגל. שניהם סבלו, כאמור, מהפסדים כספיים גדולים ומכשלונות בעסקים, וכן מתחושות של דיכאון ובזבוז זמן. השניים דאגו לבריאותם (הגופנית והרוחנית), יגל כרופא מקצועי ומודינה כ"חולה מקצועי".

עד כאן בחייהם. לאחר מותם הוערכו שני המחברים באופן שלילי על ידי החוקרים והונחו בקרן זווית, בשולי ההיסטוריה היהודית; יגל נחשב (ללא שום סיבה, לפי רודרמן) כמשומד, ומודינה ככופר בעיקר. הכתבים העיקריים של שני המחברים לא יצאו לאור בחייהם, מלבד כתבים עממיים בתחום החינוך והיהדות.

רודרמן מזהה שורה ארוכה של ספרים הנרמזים בחיבור, מן הספרות העברית והאחרת, מכל הדורות, בדפוס ובכתב יד. הוא גם מפנה למחקרים חדשים ולא כל כך חדשים. בקיצור, רודרמן מכוון את הקורא לכל מה שיעזור לו להבין את הספר ולהעמיק בו. במבט לאחור, אני שמח שלא עלה בידי לקרוא את גיא חזיון בצורתו החלקית והקשה, משום שמהדורתו של רודרמן איפשרה לי לקרוא את הספר באופן יעיל ונוח. מי יתן ויעלה בידי מהדיר זה להכין מהדורות של שאר כתבי יגל, שכבר הקדים להם הקדמות בעבודתו המחקרית הענפה.

